

BERTA ÁRPÁD

Magyar törzsek és törzsnevek*

A történetírást hosszú ideig uralta az a szemlélet, hogy az individuum egyes népekhez tartozása egyértelműen meghatározható. Behatárolta a történetírás lehetőségeit az a szemlélet is, mely szerint az egyes népek kontinuum összetartozása a távoli múltba visszavehető.

Csak a 20. század húszas éveiben vált lassanként nyilvánvalóvá, hogy a kora középkori történeti vizsgálódások tulajdonképpeni tárgya nem a kora középkori népek története, hanem jóval inkább etnogenezisük története.

Wenskus tevékenysége¹ és a legújabb kutatások (így Herwig Wolfram, Joachim Herrmann, Herwig Friesinger, Falko Daim, Walter Pohl vagy Magyarországon mindenekelőtt a tragikus hirtelenséggel eltávozott Szűcs Jenő kutatásai) eredményeként lassan a nyolcvanas évekre körvonalazódtak azok a szempontok is, melyek a kora középkori történetírás módszertani megújításához vezethetnek.

Az 1982-es zwtelli szimpózium kötetei² a bennük megfogalmazott tények, tézisek és hipotézisek közreadásával világosan deklarálják az új módszertan megteremtésének szándékát.

A gentilis szerveződésű népcsoportok polietnikus jellege, persze, korábban is ismert volt. Azt pl., hogy a langobard sereg gepidákból, bolgárokból, szarmatákból, szászokból s egyéb pannóniai etnikai elemekből állt, régóta tudjuk. Azt is, hogy avar néven említenc a források pl. kutrigur hunokat, bolgárokat, gepidákat, rómaiakat és szlávokat. Az is ismert volt már korábban is, hogy a polietnikus bázison szerveződő népcsoportoknál a hovatarozások nem zárták ki egymást automatikusan. Az egyén egy időben lehetett gepida és langobard vagy avar, gentilis neve jelölhetett egy

---

* Közel azonos formában elhangzott az MTA Magyar Óstörténeti Bizottságának „Honfoglalás és nyelvészet” címmel rendezett konferenciáján Budapesten 1994. december 6-án, majd a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történeti Tanszéke „Honfoglalási emléknepok” című konferenciáján 1995. szeptember 27-én.

jelentékeny törzsszövetséget, majd hirtelen leértékelődhetett egy kis jelentéktelen regionális vagy lokális csoportnévé.

Ezeknek a folyamatoknak, a nagytörzsek, törzsszövetségek, népcsoportok kialakulásának csak a legutóbbi időben kezdődött meg a tudományos igényű modellezése.

Az előbbiekben röviden említett és mindannyiunk számára ismert gondolatok fölillantásával jelezni szerettem volna, hogy a magyar törzsnevekre vonatkozó kutatások és mindenekelőtt a törzsnevek történeti értékelése területén is új módszertani megfontolások kimunkálása szükségeltetik. Ez csakis történészek és nyelvészek közös munkája lehet. Ebben a rövid előadásban én most mindössze arra vállalkozom, hogy megkísérlem összefoglalni a törzsneveinkre vonatkozó eltérő nézeteket. Jelezni kívántam azonban, hogy a nyelvészet által eddig nyújtott, s remélhetőleg az adatok pontosításával az elkövetkezőkben majdan nyújtható eredmények történeti értékelése elkerülhetetlenné teszi az új módszertani alapok kidolgozását.

A magyar törzsnevek kutatásához a nyelvésznek két alapvető forrás áll rendelkezésére. Az egyik a több mint 250 év óta ismert – Bíborbanszületett Konstantín bizánci császár *De administrando imperio* című munkájában³ fennmaradt – törzsnévi lista, a másik pedig a történelmi Magyarország területén fellelhető törzsnévi eredetű helynévi anyag.

A magyar törzsnevek kutatása – s ezt régóta, Nagy Géza tevékenységének köszönhetően⁴ tudjuk – csakis e két forrás egyidejű használatával képzelhető el. A helynévi anyag ismerete nélkül Konstantín császár többféle olvasati lehetőséget megengedő adatai félrevezethetik a kutatót. Nem céлом itt annak a felsorolása, hogy milyen – gyakran mulatságos – megfajtási kísérletek születtek olyan kutatók tollából, akik figyelmen kívül hagyták a helynévi anyag vallomását, s téves kiindulópontot félve kísértek meg etimologizálni törzsneveket. A korai, dilettáns etimológiák összefoglaló áttekintése egyébként megtalálható Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* című művében.⁵ Itt csak egy példát említenék erre a nem túl távoli múltból. A kitűnő német altajista Karl Heinz Menges a magyar *Kesz* törzsnevet *Qasī*-nak, a *Kér*-t pedig *Qari*-nak olvasta

Konstantín törzsnév-listáján. Így adott 'Karám' és 'Öreg' megfejtései eleve elhibáztak voltak.⁶

Az első tudományos igényű törzsnévmagyarázatokkal Németh Gyula jelentkezett 1930-as munkájában. Németh Gyula megfejtési kísérletének elvitathatatlan érdeme abban van, hogy megpróbálta rendszerbe foglalni törzsneveink magyarázatát. Átrotálva a korábbi próbálkozásokat, megtartotta és kiegészítette a korábbi magyarázatok némelyikét, s új etimológiai javaslatot terjesztett be azokban az esetekben, ahol nem talált elfogadhatót a korábbi irodalomban. Németh 1930-as rendszerében az „átvett” etimológiák között tarthatjuk számon a *Nyék* s a *Tarján*⁷ törzsnevek etimológiáját, s némi megszorítással ide sorolhatjuk a *Megyer* törzsnévét, melynek megfejtésekor Németh Reguly korábbi ötletére épített. Németh Gyula 1930-ban közzétett etimológiai szerint a magyar törzsnevek a *Nyék* és a *Megyer* törzsnév első elemének kivételével török eredetűek.

A finnugor etimológiájú *Nyék* jelentése az elavult magyar *nyék* község alapján nagy biztonsággal meghatározhatóan 'sövény; bekerített védőhely' volt. A török eredetű törzsnevek eredeti jelentései Németh 1930-as véleménye szerint a következők voltak: 'Lázadj, Lázadó' (*Kabar*) – 'Mańc-Ember' (*Megyer*) – 'Hótorlasz' (*Kürt*) – 'Fáradhatatlan' (*Gyarmat*) – 'Alkirály' (*Tarján*) – 'Miniszter' (*Jenő*) – 'Óriás' (*Kér*) – 'Töredék' (*Keszé*).

Németh megfejtései s az etimológiák által kínált törzsnévi jelentésekbe beléczert vagy belemagyarázott törzsszövetségi strukturáltság képe 1930 után szervesen beépültek a magyar történetírásba. Talán annál is mélyebben, mint Németh szerette volna. Későbbi munkáiban, ahol érinti egynémely korábbi magyarázatát Németh is óvatosabban fogalmazott,⁸ majd a jogos kritikai megjegyzések és saját nézeteinek átgondolása után Németh egy kései cikkében visszavonja korábbi származtatási kísérletei közül a *Megyer*-ét, *Gyarmat*-ét és *Kér*-ét.

Németh megfejtésein kívül néhány törzsnevünknek ismert egyéb származtatási kísérlete is. Ezeket itt idő hiányában nem tudom összefoglalni. A teljesség igénye nélkül említem *Kér* törzsnevünk egyeztetését az elavult magyar *kér* 'kéreg' szóval és egy másik etimológiai javaslat szerint *kér* igényekkel. A *Kürt* törzsnév egyeztetései közül ismertebb az a próbálkozás, mely a törzsnevet a magyar *kürt* közsőval hozta összefüggésbe. Moór

Elemér *Keszi* törzsnevünket a nyelvjárási *kesze, keszi* 'keszeg' jelentésű közszavunkkal kívánta egyeztetni. A sort folytathatnám. Felment ez alól az, hogy a Németh Gyuláén kívüli etimológiai kísérleteket is összefoglaltan bemutattam egy 1988-ban írt, de csak 1994-ben megjelent dolgozatomban.⁹

Eredményeimet több cikkben is közzétettem¹⁰, majd egy később nyomtatásban is megjelent Oslóban tartott 1989-es előadásban igyekeztem levonni az új megfejtések történeti tanulságait.¹¹ A törzsnevek kutatása vezetett el a magyarság *szavárd*¹² és *Ungar*¹³ nevének vizsgálatához is. Ez utóbbiakat csak azért említtem ehelyütt, mert úgy látom, hogy ezek az elnevezések ugyanabba a szemantikai csoportba tartoznak, mint törzsneveink, s így közvetetten talán erősíthetik a törzsnév-magyarázatok hitelét.

1988-as vizsgálódásom alkalmával négy törzsnév új etimológiájára tettem javaslatot. Magyarázatom szerint *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő* és *Kér* törzsneveink eredeti jelentései 'Mellecske', 'Hát-Möge', 'Oldalka' és 'Utolsó' lehetnek. E négy új etimológia mellett – Pais Dezső helyes meglátását továbbfejlesztve – módosítottam Németh Gyula *Keszi* törzsnevünkkel kapcsolatos etimológiáját.

Következtetésem két nagyon lényeges ponton egybecsengtek Németh Gyula eredményeivel. Úgy láttam én is, hogy sikerült egy rendszert találnom törzsneveink között, s úgy láttam, hogy törzsneveink döntő többsége török eredetű.

Egy fontosabb eltérés is mutatkozott Németh magyarázatai, s az én vizsgálódásom eredményei között. Úgy láttam ugyanis, hogy a megfejtéseim alapján felrajzolható rendszer jóval világosabb a Németh Gyuláénál, és segítségével rekonstruálni lehet a magyar törzsszövetség kialakulásának egyes fázisait.

Végezetül úgy gondolom, hogy sikerült újat mondani a rendszer segítségével a *Kürtgyarmat* összevont törzs kialakulásáról és igazolva láttam Konstantín tudósításának hitelét a *Levedi* → *Álmos* ill. *Árpád*-féle dinasztiaiváltásról, melynek során az egykori Vezértörzs, a *Megyer* funkcióját a *Tarján* vette át.

1988-as megfjitéseimet nincs okom módosítani. Hat év távlatából is úgy gondolom, hogy akkori megfjitéseim helyesek.

Mindössze két ide vonatkozó dolgot látok másként azóta. Az egyik az, hogy a tudomány konzervatív, s nem könnyen fogad magába új nézeteket. Ez nem is baj, persze, sőt szükséges jó ez a konzervativizmus, ha regényes elképzelések szűrőjeként funkcionál. A másik dolog, amit azóta másként látok, s ez a lényeges most, hogy az akkor nem tárgyalt *Kabar*, *Nyék* és *Megyer* törzsnevek szintén illeszkedhetnek az 1988-ban feltárt törzsnévi rendszerbe.

1988-ban mindössze a *Nyék* törzsnév esetében vettem föl, hogy 'Sövény' jelentésű törzsneveink származhat a törökből is, de etimológiai ötletemet akkor nem dolgoztam ki, s világos török példáimat mint pl. a kirgiz *džek* 'bekerített ágyás, árok part, szegély, perem', baskír *šeyäk* id. stb. nem sorakoztattam fel.

A *Kabar* törzsnév tárgyalását is későbbre halasztottam. Azt gondoltam, hogy nevéktől, mint frissen csatlakozott törzsetől, nem is várhatjuk el, hogy illeszkedjen a rendszerbe. Ma már látom, hogy a *kabarok* neve nagy valószínűséggel 'Orr' jelentésű volt, így a katonai beosztásra visszavezethető törzsnevek rendszerébe pontosan beillik ennek az élre helyezett alakulatnak a neve.

A *Megyer* törzsnév származtatására 1988-ban nem volt semmilyen javaslatom. Ma már azonban van, s a három – korábban nem tárgyalt – törzsnév, a *Kabar*, *Nyék* és *Megyer* közül ez utóbbiról szólnék röviden az előadás második részében.

A *Megyer* törzsnévre vonatkozó kutatások eddig két lényeges ponton csengtek egybe. Az egyik az, hogy a kutatók összekapcsolták a *Megyer* törzsnevet a *magyar* népnévvvel, a másik pedig az, hogy a törzsnév és a vele összefüggő népnév etimológiáját a finnugorban keresték.

Az elsőként említett közös pontot illetően aligha merülhet föl kétség. Főként azután nem, hogy Róna-Tas Andrásnak akadémiai székfoglalójában megnyugtató módon sikerült tisztáznia egy régóta megoldásra váró kérdést, a magas hangrendű törzsnév és a mélyhangrendű népnév egymáshoz való viszonyát.¹⁴ Róna-Tas a *magyar* ~ *Megyer* hangrendi eltérését az eltérő ősmagyar és ótörök hangsúlyviszonyokkal magyarázza. Okfjitéseinek van egy

másik, nem kevésbé lényeges hozadéka is. Róna-Tas András végkövetkeztetése ugyanis így hangzik: „Török nyelvi környezetben egy *madzser* hangsorból a véghangsúly hatására szabályosan *medzser* lett. Vezértörzstünk neve tehát finnugor eredetű, de annak a szoros török–magyar együttélés idején kialakult »törökös« változata, így illeszkedve bele a többi török eredetű törzsnévünk rendszerébe.”

A *Megyer* törzsnév ill. *magyar* népnév eredetét faggató kutatások másik közös kiindulópontja a finnugor eredeztetés gondolata volt. Így vélte ezt többek között Németh Gyula, így gondolták a TESz. és az MSzFE szerkesztői, s legutóbb Róna-Tas András és Gulya János is. Ezek a nézetek nem egyeznek ugyan egymással, de ezen az alapvető ponton nincs közöttük eltérés. Röviden foglaljuk össze a vonatkozó véleményeket.

Németh Gyulának két nézete ismert. Régebbi, 1930-as álláspontja Reguly¹⁵ 1841-es gondolatát követi. Eszerint a *Megyer* törzsnév első eleme, a *Megy-* tő a finnugorból származik és megegyezik a vogul *mähši*, *maňši* szóval, mely a vogulban a vogulok és osztjokok közös neve. Németh úgy gondolta, hogy a törzsnév második eleme a török *er* 'férfi' szó birtokos személyraggal ellátott *eri* alakja.¹⁶

Németh másik magyarázata Setälä ötletének adaptációja. Ezt a második magyarázatot Németh 1975-ben tette közzé.¹⁷ E második magyarázat szerint a *Megyer* törzsnév végső fokon totemikus eredetű lenne, s a vogul *mansin* 'fajdkakas' szóval lenne egyeztetendő. Némethnek e második magyarázata, csak szerkesztői jegyzetként került be 1930-as munkájának 1991-es második kiadásába, mivel a kéziratot hagyatékban csak a korábbi nézetéhez való visszatérést regisztrálhattam.¹⁸

A TESz. (2, 817) és az MSzFE (2, 415–417) szerint a *magyar* népnév, s a vele összefüggő *Megyer* népnév az ugor *maňcs frátrianév és a finnugor eredetű *er(i)* 'férfi, ember' közszó összetételére vezethető vissza.

Róna-Tas András új magyarázatot ad. A rajna-vesztfáliai akadémián tartott 1984-es előadásában¹⁹, majd a már előbb említett akadémiai székfoglalójában²⁰ rámutat, hogy a fenti magyarázat névtanilag problematikus. Meggyőző okfejtéssel mutat rá arra, hogy a 'manszi ember' jelentésű önelnevezés aligha valószínűsíthető. Úgy látja, hogy a *magyar* népnév egy

két népnévből álló összetételre vezethető vissza, s ennek az összetételnek eredeti hangalakja *mancs er* lehetett.

Új gondolatok merültek föl Gulya János professzor úr legújabb megközelítésében is. Egy 1994. március 25-én keltezett személyes levélben Gulya János arra mutat rá, hogy véleménye szerint a *Megyer* törzsnév végső soron a finnugor (ugor) eredetű *mañé-er* név kazár alakja lehet a magyarban.

Azt gondolom, hogy a *magyar* ~ *Megyer* finnugor származtatása nem azért tűnt mindenki számára kézenfekvőnek, mert a *magyarság* finnugor nyelven beszél, hanem mindenekelőtt azért, mert a népnév szókezdő *m*-hangja miatt a még elvben – történeti okok és a többi törzsnév tanúsága alapján – szóba jöhető török eredeztetés lehetetlennek látszott. Az *m*-szókezdő hangként – és ez a turkológiai alapismeretek közé tartozik – török eredetű szavakban ismeretlen. A finnugor nyelvű magyarságnak, persze, éppúgy lehetett idegen eredetű önelnevezése, mint van pl. a *bolgároknak*, *tatároknak*, *törököknek* vagy éppen az *oroszkoknak*.

Vizsgáljuk meg alaposabban a *magyar* ~ *Megyer* elnevezést. A népnév és törzsnév hangalakjának viszonyát legutóbb – mint említettem – Róna-Tas András tisztázta. Az eredeti forma vegyeshangrendű volt. Vegyeshangrendűsége miatt azt is tudjuk róla, hogy szóösszetétel volt. A *magyar* ~ *Megyer* közvetlen előzményének tartható *mandzser* egy korábbi *mancs er* vagy *mandzser* alakra vezethető vissza.

Az a kérdés, hogy tényleg csak finnugor etimológiát lehet-e biztosítani egy *mancs er* vagy *mandzser* hangsornak? Ha így tesszük fél a kérdést, csak tagadó választ adhatunk. A szókezdő *m*- s ez szintén a turkológiai alapismeretek közé tartozik – szerepelhet eredeti török szavakban is, ha a szóban van egy nazális mássalhangzó. Ilyen esetekben ugyanis az *m*-visszameher egy korábbi *b*-hangra, mely minden további nélkül állhat eredeti török szavakban szókezdő helyzetben.

Mindez azt jelenti, hogy ha a *mancs er* vagy *mandzser* forma esetleg török lenne, akkor eredeti hangalakja *bancs er* vagy *bandzser* kellett, hogy legyen.

Mielőtt javaslatot tennék egy török etimológiára, két megjegyzést szeretnék előre bocsájtani. Szeretném világosan megmondani, hogy mint a korábbi törzsnévi etimológiák betérjesztésénél sem volt, most sem az a

célom, hogy a korábbiakhoz képest mindenképpen újat mondjak. Az volt a célom, hogy egy rendszert találjak, egy olyan világos rendszert, mint amilyent Németh Gyula talált a besenyő törzsnevek megfejtésekor. Lehet, sőt biztos, hogy a besenyő törzsnevek rendszerét alkotó etimológiák között vannak olyan megfejtései Németh Gyulának, melyek módosulni fognak. (Legutóbb Ligeti mutatott rá, hogy nem minden megfejtés problémamentes.²¹) Az viszont aligha képzelhető el, hogy a Németh által felismert rendszer, miszerint a kéttagú besenyő törzsnevek egy-egy lószínnévből és méltóság-névből állnak, alapvetően módosulni fog.

A másik dolog, melyet előre szeretnék bocsájtani, az, hogy az itt kikövetkeztett *bancser* vagy *bandzser* népnév nem ismeretlen a történeti forrásokban. A 915–923 között író ʤabarī-nál, s a ʤabarī által használt közép-perzsa forrásokban²² szerepel egy BNDŽR alakban említett nép. Ez a nép ʤabari szerint a 6. században három másik „türk” nép társaságában élt a Kaukázusban. Marquart²³ óta ezt a BNDŽR nevű népet (a BNDŽR olvasata lehet BaNDŽaR, BāNDŽaR, BaNČaR, BāNČaR stb.) a bolgárok *Burdžan* névvel azonosították. Az azonosítás alapja az, hogy a középperzsában (a pehleviben) a *wāw*, *nūn* és *rā* jelölésére ugyanaz az írásjel szolgált. Azt gondolom, hogy ennek a BNJR alaknak a bevonása a *magyar* ~ *Megyer* eredetének vizsgálatába aligha lehetséges. Az *-n-* jelenléte egy 6. századi adatban valószínűtlenül késeinek tűnik egy a *magyar* népnévet jelölő adatban. Mégis úgy gondolom, hogy ez a kérdés megér egy további vizsgálatot. Még hozzá rendkívül gondos vizsgálatot, mert ha az említett adat mégis idetartozna – s erre némi esélyt adhatnak a magyar *hangya* ~ *húgy*-féle alakváltozatok –, akkor ez a BNDŽR lenne a *magyarok* legrégebbi említése. Még hozzá pontosan egy olyan területen, a Kaukázusban, s a forrás szerint olyan népek társaságában, mint a kazár és az alán, ahol és akik társaságában, ha nem hiszünk a magyarság – egyébként semmivel sem igazolt – baskíriai őshazájában, várhatjuk a magyarság felbukkanását.

Térjünk vissza az esetleges török etimológiára. Javaslatom szerint a török szóösszetétel *ban džer* lehetett, s jelentése 'fő hely', 'központi hely' volt. Az összetétel első tagjával nemrégiben foglalkozott Róna-Tas András a Keletkutatás Halasi Kun Tibor emlékezetének szentelt számában.²⁴ Róna-Tas cikke a csuvas *mānā*, *mān* 'nagy, széles, kövér, alapvető, eredeti, fő, öreg,

idősebb; sűrű, mély (hangról)' szó etimológiáját tárgyalja. Kimutatja, hogy a csuvas szót egy *mon* hangalakra lehet visszavezetni, s ez ősi – végső fokon kínai eredetű – jövevényszó a csuvas előzményében. Róna-Tas cikke tárgyalja a török nyelvekben jóval ismertebb *ban* > *man* 'nagy, fő' hangalakot is, mely ugyanarra a kínai eredetű (talán tochár közvetítésű) szóra vezethető vissza, mint a csuvas előzményébe került *mon* hangalak. Az ótörök *ban* szó régi jelentése 'tízezer' volt²⁵, 'nagy, fő' jelentése belső török jelentésváltozás eredménye lehet. A török *ban* szó *man* alakja – mint arra Róna-Tas András cikke felhívja a figyelmet – kimutatható Kāšgarī-nál két földrajzi névben *Man Qišlaq* és *Man Känd*²⁶, de ugyanezt a *man* elemet találjuk Kijev mongol kori *Man Kermen* nevében is, mely a szláv 'Velikij Gorod' fordítása lehet, s kipszak elnevezésként kerülhetett a Mongolok Titkos Történetébe.

A *ban džer* öszetétel második eleme régi, ismert török szó. Keleti ótörök hangalakja *yer*, nyugati ótörök formája *džer* lehetett. Jelentése 'föld, hely, pozíció, terület, ország' volt.²⁷

A 'fő hely', 'központi hely' jelentésű *Bandžer* > *Mendžer* török név az ősmagyarban *Medžer* hangalakúvá vált. Ez a törzsnév – törzsneveink első rétegébe tartozhat – úgy mint, a *Nyék*, a *Kürt* és a *Gyarmat*.

Itt előadott etimológiai javaslatomat jelenleg csak munkahipotézisnek tekintem. Ha az etimológiát részletes kidolgozás után is védhetőnek érzem, rövidesen tárgyalni fogom egy dolgozatban. Mint minden törzsneveinkkel összefüggő új etimológiai javaslat, ez is számos etimologizáláson kívüli – mindenképp történeti – kérdést vet fel. Ezeket is gondosan mérlegelni kell még. A legfőbb nehézségeket egyébként ezen a területen látom.

Végezetül lássuk, azt a törzsnévi rendszert, mely törzsi elnevezéseink mögött a konstantinoszi törzsnévlista tanúsága alapján meghúzódhat:

- 'Orr' (*Kabar*) – a frissen csatlakozott „élen” járó védőtörzs;
- 'Sövény' (*Nyék*) – védőtörzs, mely egy korábbi struktúrában a törzsszövetség határait védte;
- 'Fő hely' (*Megyer*) – a dinasztiaaváltás előtt Vezértörzs;
- 'Mell-Hát-Möge' (*Kürtgyarmat*) – a *Megyer* törzs egykori elő- és hátvéd törzsei, melyek a dinasztiaaváltás utáni új Vezértörzs védelmére lettek összevonva;

- 'Tarxan' (*Tarján*) – az új Vezértörzs;
'Oldalka' (*Jenő*) – az új Vezértörzs oldalvédőtörzse;
'Hátsó; Utolsó' (*Kér*) – az új Vezértörzs hátvédőtörzse;
'Töredék' (*Keszi*) – egy egykori nagyobb törzs maradványa.

Jegyzetek

1. Vö. mindenekelőtt Wenskus, R. *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz, 1961.
2. Wolfram, H. – Pohl, W. *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 27. bis 30. Oktober 1986, Stift Zwettl, Niederösterreich. 1. Wien, 1990. Friesinger, H.–Daim, F. *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 27. bis 30. Oktober 1986, Stift Zwettl, Niederösterreich. 2. Wien, 1990.
3. A 10. század közepén keletkezett forrás magyar nyelvű kiadása: Moravcsik Gyula, *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Bp., 1950. Kritikai kiadása: Moravcsik, Gy. – Jenkins, R. J. H., *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. Dumbarton Oaks Texts.
4. Nagy Géza, „A magyar nemzetségek”. 1–2. *Turul* 28 (1910) 18–32., 52–65.
5. Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp., 1930. 227–230.
6. Menges, K.-H., 'Etymological Notes on Some Păcănăg Names'. *Byzantion* 18 (1944–45) 256–80.
7. A *Tarján* törzsnév a legkorábban megfejtett törzsneviünk. A Németh Gyula által kidolgozott etimológia ötletét már megtaláljuk Salamon Ferenc cikkében (722). L. Salamon Ferenc, 'A magyar haditörténethez a vezérek korában'. *Századok* 1876, 1–17., 686–733., 765–851.
8. Vö. pl. 'Magyar törzsnevek a baskíroknál'. *Nyelvtudományi Közlemények* 68 (1966) 35–50., melyben már néhány nehézséget

- emleget korábbi származtatásaival kapcsolatban. Németh idézett cikke megjelent németül és oroszul is: 'Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren'. *Acta Linguistica Hungarica* 16 (1966) 1–21.; 'Vengerskie plemenne nazvanija u baškir', in: *Arheologija i Etnografija Baškirii* 4. Ufa, 1971. 249–262.
9. 'Török eredetű törzsneveink'. *Nyelvtudományi Közlemények* 92 (1991), [1994] 3–40.
  10. A 9. j-ben említett cikkem mellett l. még: 'Megszólaló törzsnevek'. *Élet és Tudomány* 1988/51. 1608–1609.; 'Új vélemény török eredetű törzsneveinkről'. *Keletkutatás* 1989/Tavaszi. 3–17., 121–122.; 'Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs'. *Ural-Altäische Jahrbücher* (Wiesbaden) Neue Folge 9 (1990) 31–37.; l. még a *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század)*. Főszerkesztő Kristó Gyula. Bp., 1994 megfelelő címszavait.
  11. 'Historische Zeugnisse der ungarischen Stammesnamen', in: *Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. Oslo, June 12–16., 1989. Ed. by Bernt Brendemoen. Oslo, 1990. 23–38.
  12. 'A szavárd magyarok rejtélye'. *Élet és Tudomány* 1989/25. 771–773.; 'Die chasarische Benennung der Ungarn', in: *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*. Hrsg. Christa Fragner und Klaus Schwarz mit einem Vorwort von Bert G. Fragner. Schwarz Verlag, Berlin, 1992. 7–11.
  13. 'A türk hadi műszavak egyik jelentéstani csoportja'. *Keletkutatás* 1992/Ősz. 20–26.
  14. Róna-Tas András, *A honfoglalás kori magyarság*. Akadémiai székfoglaló. 1991. június 10. Értekezések, emlékezések. Szerk.: Tolnai Márton. Bp. [1993].
  15. Ld. Hunfalvy Pál, *A' vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiából kidolgozta ...* Pest, 1864. 47.
  16. Ld. 5. j. 247–249.
  17. Németh, J. 'Türkische und ungarische Ethnonyme', *Ural-Altäische Jahrbücher* (Wiesbaden) 47 (1975) 154–160.

18. Németh Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Bp., 1991. 195–198.
19. Róna-Tas, A. 'Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungarntums', in: *Ethnogenese und Staatsgründung. Studien zur Ethnogenese*. Bd. 2. Westdeutscher Verlag 1988. 107–142. Ld. itt a tanulmányban 131., 43. j.
20. Ld. 14. j. 19–21.
21. Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp., 1986. 507–511.
22. Vö. ezekkel kapcsolatban újabban Ludwig, Dieter. *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. [Berlin], 1982. 32 kk.
23. Marquart, J. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 490–491.
24. Róna-Tas András, 'Csuvas 'nagy, öreg'. Emlékezésül a turkológia egyik nagy öregjére, Halasi-Kun Tiborra.' *Keletkutatás* 1992/Ősz. 121–126.
25. Vö. Clauson, Gerard Sir. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press 1972. 346a.
26. Vö. Dankoff, R.-Kelly, J. (eds.), *Mahmūd al-Kāšgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. Edited by Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. Turkish Sources 7. Printed at the Harvard University Printing Office 1982–1985. 1–3. Ld. 1, 348 és 2, 229: *mān qişlag* 'Name of a place in the country of the Oguz'; 2, 229: *mān kānd* 'Name of a city which was near Kāšgar; it is now in ruins'.
27. Vö. 25.j. 954ab.